

מתוך דברי החת"ס המתפרסמים להלן, מתברר שהיו לו הערות על כל החיבור 'תולדות יש"ו הנוצרי'. ההעתקה שלפנינו קטועה באמצע, ונותרו בה רק חמש הערות, על שלוש השורות הפותחות את החיבור. לנחות המעיין הובא תחילה סיפור הדברים מתוך 'תולדות יש"ו הנוצרי' בנוסח כתה"י הנ"ל. לאחר מכן הובאו הערות החת"ס. לכל הערה כתב החת"ס 'דיבור המתחיל' באות מודגשת, וכך הועתק כאן, כפי שמופיע בכתה"י. אך כדי להקל על הקורא, צויינה הפניה על ידי אות קטנה בדברי 'תולדות יש"ו'.

*

בעזה"י

העתק מספר תולדות ישוע הנוצרי, אשר העתיק מאור הגולה בעל החתם סופר זצוק"ל, מספר שחבר אחד מהנוצרים, ושמו יאהן יאקוב אלטריקא, והעתקתים מהעתקה של כתב ידו של הגאון הנ"ל.

הנה בעת^[א] מלכות הורדוס^[ב] הגרי, היה איש אחד ושמו פפוס בן יהודה^[ג], והיה לו אשה אחת ושמה מרים בת קלפוס – אחות ר' שמעון הקלפוס – והיא היתה מרים קודם שנשאת מגדלת שער נשיא^[ד], הנשואה כדת משה וישראל^[ה]. והיא היתה יפת מראה עד מאוד, והיא הייתה משבט בנימין, ובעלה פפוס לא הניחה לצאת מביתה חוצה, וסגר הדלת בעדה, כי אמר פן יזנו הפריצים עמה. והיה היום, יום צום כיפור, עבר נגד חלונה הפריץ יוסף פנדירא הנוצרי, והוא היה יפה מראה, ובראותו כי אין איש בביתה, הרים קולו וצעק אליה: מרים מרים, עד מתי תשבי כלואה, ותהי נשקפה בעד החלון, וענתה לו: יוסף יוסף, הוציאני. והלך יוסף והביא סולם, ויצאה מרים בעד החלון, וברחו שניהם מירושלים, לבית לחם, ביום צום כיפור. ויגורו בבית לחם ימים רבים, ואין איש מכירם, וישכב יוסף את מרים, ביום צום כיפור, ותהר ותלד לו בתקופת התמוז את ישוע הנוצרי, ותהר עוד ותלד בנים ובנות. והיה כי קרבו הימים אחר שילדו להם בני הזנונים האלה, ויבא איש אחד מירושלים לבית לחם וכשראה האיש ההוא את מרים ויכירה, וידום האיש ההוא והלך לירושלים והגיד לפפוס שמרים אשתו זינתה וילדה בנים ממזרים ליוסף פנדירא הנוצרי, והיה כשמוע פפוס את הדברים האלה, וילך פפוס לפני המלך הורדוס ויבך בקול גדול ומר, ויספר לפני המלך שזינתה מרים אשתו עם יוסף פנדירא הנוצרי וילדו להם בנים ובנות ממזרים, והקול נשמע בחצר המלך ובירושלים, והיה כאשר שמעו הפריצים המה קרובי יוסף פנדירא, וילכו ויבואו אצל יוסף פנדירא, ויאמרו אליו יוסף לך וברח, כי בן מות אתה. כי נשמע הדבר בית המלך, והמלך חרה לו מאד עליך ועל בני הזנונים הנולדים לך ממנה, וילך יוסף ויקח את מרים ובניו ובנותיו וירכיבם על הגמל ויברחו מבית לחם מצרימה. ובעת ההוא ויבואו הורדוס בית לחמה, ויחפש את יוסף ומרים ובניו, לרגום אותם באבנים כי נבלה עשו בישראל, ולא מצאם. ודבר המלך יצא להרוג כל ילד הנמצא בבית לחם, ויצאו הרצים, ויהרגו כל טף כדבר המלך וישוב המלך ירושלימה.

ויהי בימים רבים, ויהי רעב בארץ מצרים, וילך יוסף ומרים ובניו כנענה, ויגורו בנצרי עיר מולדתו, וישנו שמם ויגדל ישוע הממזר הזה וילך ירושלימה, וילמד ישוע בבית מדרשו של ר' ישוע בן פרחיה וילמד גם מעשה מרכבה, וסוד שם המפורש ויהי היום וילך ישוע וישחק בכדור עם פרחי כהונה נגד לשכת הגזית בהר הבית, ונפל הכדור בעמק הבכיה, ויחר לישוע, וישלח המצנפת מעל ראשו ויבך, ויאמרו לו הנערים קח את המצנפת ושים על ראשך, ויען להם ישוע, הלא משה לא צוה בתורה כן, ודברי חכמים אין בהם ממש, ועוד ישבו ר"א ור"ע ור"י בן לוי בבית המדרש מנגד, ושמעו דברי ישוע. ענה ר"א ואמר מדחציף כולי האי ש"מ בן נידה הוא, ריב"ל אומר בן הזונה הוא, ר"ע אמר ממזר הוא והא אית ביה. ויצא ר"ע ושאל לישוע מאיזה עיר אתה, ויאמר לו מנצרי אני ושם אבי מצרי, ושם אמי קרחת, וילך ר"ע לעיר נצרי, וישאל אל אנשי העיר איה בית מצרי ושם אשתו קרחת, ויראו אנשי העיר לו את הבית, וכבוא ר"ע הביתה ולא מצא האיש רק את האשה לבדה, ויאמר לה ר"ע ברם מד' יצא הדבר הזה באשר שאין בעלך בבית, והנני משביעך בד' אלקי ישראל, הגידה נא לי מה מעשיך, ואני ערב לך לעוה"ב, ותען האשה אליו השבע נא לי בשם ה' וישבע ר"ע בפיו...

הגה מבעל חת"ס זצ"ל וז"ל, ראיתי לרשום כאן הספקות אשר נפלו... לי...

[א] הנה בעת: אם חכם הסופר, חכם הבקי בטיב לשון הקודש כראוי, היה לו להתחיל ויהי בימי מלכות הורדוס, וביותר לפי הכלל שבידינו ויהי בימי, אינו אלא לשון צער.⁹

[ב] מלכות הורדוס: הוא היה בן יעקב אנטיפטר אדומי עבד למלך הורקנוס הזקן לבית חשמונאים ומלך על ישראל, עיין פרק קמא דבבא בתרא,¹⁰ ובפרק עשרה יוחסין,¹¹ ובספר יוסיפון.¹² עיין בספר צמח דוד, מבואר שתחילת חשבון הנוצרים מתחיל משנת תשס"א,¹³ והיא היתה בתחלת מלכות ארקילוס בן הורדוס.¹⁴ ועיין מה שאכתוב לקמן גבי רבי עקיבא ורבי

9 הכוונה לדברי חז"ל, מגילה י ע"ב: "ויהי בימי אינו אלא לשון צער". למרות שהחת"ס העתיק את החיבור והעיר עליו הערות, לא היה "חכם הסופר" בעיניו. פתיחה בסגנון "ויהי בימי" במקום "הנה בעת" מתאימה יותר לסיפור חייו של אדם אשר בעטיו נשפכו נהרות דם ישראל בארצות אירופה, ובעולם כולו.

10 בבא בתרא ג ע"ב: "הורדוס עבדא דבית חשמונאי הוה". ושם ד ע"א: "שלחו ליה, אם לא סתרתה אל תסתור, ואם סתרתה אל תבני, ואם סתרתה ובנית, עבדי בישא בתר דעבדין מתמלכין, אם זיינך עלך ספרך כאן, לא רכא ולא בר רכא, הורדוס [עבדא] קלניא מתעביד. מאי רכא, מלכותא".

11 קידושין ע ע"ב: "אמר ליה ההוא בר דיניה לרב יהודה, לדידי קרית לי עבדא דאתינא מבית חשמונאי מלכא, אמר ליה, הכי אמר שמואל כל דאמר מדבית חשמונאי קאתינא עבדא הוא". ופירש שם רש"י: "שכל זרעו הרגם הורדוס ועבד היה ומלך תחתיהן וקרא בניו על שם בית חשמונאי, ומסתמא לאו בנות ישראל נסיב דנזהרים הם להשיא בנותם לעבדים והווי להו כולם עבדים".

12 בספר יוסיפון, ספר שישי, פרק 43-60, יש תיאור נרחב על השתלשלות האירועים סביב חיי הורדוס.

13 רבי דוד גאנו, צמח דוד, ח"ב, אלף רביעי תשס"א: "ישוע נוצרי נולד בבית לחם יהודה, פרסה ומחצה מירושלים, בשנת ג' אלפים ותשס"א ליצירה... ומזמן זה הוא תחילת מנין הנוצרים".

14 שם, ח"א, אלף רביעי תשס"א: "ארקילוס המלך השני לבית הורדוס מלך אחרי מות אביו בשנת תשס"א".

אוצר החכמה

אליעזר ורבי יהושע בן לוי.¹⁵ ואולי בעבור כן כתב ויהי בימי מלכות הורדוס, לומר שבימי אחד מבניו אחריו,¹⁶ שכולם נקראים מלכות בית הורדוס.¹⁷

[ג] פפוס בן יהודה: עיין סוף מסכת גיטין יש לך אדם שנופל זכוב לתוך כוסו ואינו שותהו, זו מדת פפוס בן יהודה שהיה נועל בפני אשתו ויוצא, ופירש רש"י מדה שאינה הוגנת היא, שמתוך כך, איבה נכנסת ביניהם ומזנה תחתיו, עד כאן לשונו.¹⁸

15 ב'תולדות ישו' שהובא לעיל נאמר כי ישוע למד בבית מדרשו של רבי יושע בן פרחיה, ולאחר מכן מובא המעשה הבא: "ויהי היום וילך ישוע וישחק בכדור עם פרחי כהונה נגד לשכת הגזית בהר הבית, ונפל הכדור בעמק הבקעה. ויחר לישוע... ועוד ישבו, רבי אליעזר ורבי עקיבא ורבי יהושע בן לוי בבית המדרש מנגד, ושמעו דברי ישוע. ענה ר"א ואמר מדחציף כולי האי שמע מינה בן נידה הוא, ריב"ל אמר בן הזונה הוא, ר"ע אמר ממזר הוא והא והא [בן נידה ובן זונה] אית ביה".

תיאור זה אינו מתיישב עם מה שידוע במסורות ישראל. אכן, יש"ו הנוצרי היה תלמידו של רבי יהושע בן פרחיה, כפי שמובא בגמ' סוטה מז ע"א, סנהדרין קז ע"ב. וראה תוספות שבת קד ע"ב ד"ה בן סטרא; סדר עולם זוטא, בתוך: סדר החכמים וקורות הימים, אוקספורד תרמ"ח, ח"א, עמ' 196; ספר הקבלה לראב"ד, שם, עמ' 53; איגרת ר"א מלוניל, שם, עמ' 191; ספר הכוזרי, מאמר שלישי, סי' ס"ה; ריט"ל מילהיון, ספר הנצחון, סי' של"ב; רי"פ דוראן, כלימת הגוים, פ"א, סי' ז'; ר"י אברבנאל, פירוש לספר דניאל, מעיני הישועה, המעין העשירי, תמר ח', ועוד.

אולם, רבי יהושע בן פרחיה לא חי בימי הורדוס. ראה מה שכתבו על כך הראב"ד, ספר הקבלה שם; ריט"ל מילהיון, ספר הנצחון שם; אוצר ויכוחים, ניו יורק תרפ"ח, עמ' 106. עניין זה נידון בארוכה במהדורה החדשה של 'משיחי השקר ומתנגדיהם' מאת רב"ש המבורגר העתיד לצאת בקרוב בס"ד.

רבי יהושע בן לוי הוא אמורא שחי אחרי תקופת התנא רבי עקיבא, ואם כך צריך לתקן ולומר שמדובר ברבי יהושע חברו של רבי עקיבא. אך גם כך תמוה התיאור על "פרחי כהונה" הנמצאים "בהר הבית" ליד "לשכת הגזית", בעוד רבי עקיבא חי אחר חורבן הבית. וכבר עמד על כך רמב"ן, מלחמות ה', סי' ח: "הלא דבר ידוע הוא באמת כי ענין ישו היה בבית שני וקודם חרבן הבית נולד ונהרג. וחכמי התלמוד היו אחר החרבן, כגון רבי עקיבא וחביריו". מאידך, הדיון בממזריותו של יש"ו המובא כאן כנידון שעלה בין רבי עקיבא וחביריו, מוזכר במקביל במקורות נוספים. הראב"ן בעל 'ספר המנהיג', פירוש מסכת כלה רבתי, טבריה תרס"ו, עמ' ד, כתב: "נחלקו חכמים ז"ל על אותו הפריץ, יש"ו, שהלך לפנייהם בקומה זקופה ובגילוי הראש... רבי אליעזר אמר ממזר, ורבי יהושע אמר בר הנדה, רבי עקיבא אמר ממזר ובר הנדה". מעשה זה מובא במסכת כלה, דפ' ווילנא, דף נא ע"א; מסכת כלה רבתי, פ"ב, ברייתא א'. והשווה לכך: ר' ישמעאל חנינא ב"ר מרדכי הרופא, ויכוח והתנצלות בעניני הנוצרים, חקירה ז', 'על מאמר רבי עקיבא במעשה של שתי תינוקות', בתוך: אוצר ויכוחים, עמ' 169.

על נקודות אלה, כנראה עמד החת"ס בהערותו אליה הפנה כאן. וחבל על דאבדין.

16 הכוונה לארקילוס בן הורדוס, כפי שהובא קודם מדברי הצמח דוד.
17 עבודה זרה ט ע"א: "מלכות יון בפני הבית מאה ושמונים שנה, מלכות חשמונאי בפני הבית מאה ושלש, מלכות בית הורדוס מאה ושלש".

18 גיטין צ ע"א: "תניא, היה רבי מאיר אומר כשם שהדעות במאכל כך דעות בנשים, יש לך אדם שזכוב נופל לתוך כוסו וזורקו ואינו שותהו, וזו היא מדת פפוס בן יהודה, שהיה נועל בפני אשתו ויוצא". פירש רש"י: "פפוס בן יהודה בעלה של מרים מגדלא נשיא היה, וכשיוצא מביתו לשוק, נועל דלת בפניה שלא תדבר לכל אדם, ומדה שאינה הוגנת היא זו, שמתוך כך איבה נכנסת ביניהם ומזנה תחתיו". החת"ס השווה בין מה שנאמר בגמרא על פי דברי רש"י, למסופר ב'תולדות יש"ו' לעיל: "היה איש אחד ושמו פפוס בן יהודה, והיה לו אשה אחת ושמה מרים... והיא היתה מרים קודם שנשאת מגדלת שער נשיא... ובעלה פפוס לא הניחה

[ד] מגדלת שער נשיא: פירוש מקלעת שיער נשים, כך פירש רש"י בחגיגה ד' ע"ב.¹⁹ וקצת [קשה והא] (הוא) העובדא דחגיגה היה בימי רב ביבי בר אביי שהיה כמה שנים אחר זה²⁰ ואיך מסקי בשמיה דהך מרים, ואולי בכנויה לא איכדי(?) לן, ועיין מסכת שבת קד ע"ב בתוספות.²¹

לצאת מביתה חוצה, וסגר הדלת בעדה, כי אמר פן יזנו הפריצים עמה".

לפי המובא בתולדות יש"ו, יוסף פנדירא הוא שזנה עם מרים אשת פפוס בן יהודה. ואכן בגמרא, שבת קד ע"ב (ע"פ חסרונות הש"ס) מצאנו שמות אלה בדיון הבא: "אמר להן רבי אליעזר לחכמים, והלא בן סטרא הוציא כשפים ממצרים בסריטה שעל בשרו, אמרו לו שוטה היה ואין מביאין ראיה מן השוטים. בן סטרא? בן פנדירא הוא! אמר רב חסדא, בעל סטרא, בועל פנדירא. בעל פפוס בן יהודה הוא אמן סטרא? אמו מרים מגדלא נשיא היא, כדאמרין בפומבדיתא סתת דא מבעלה". לפי דברי הגמרא מרים היתה נשואה לפפוס, כיון שנבעלה בזנות לפנדירא וסתתה מבעלה כינו אותה 'סטרא'.

בן סטרא, לדעת כמה מרבתינו, אינו אלא יש"ו הנוצרי. בסנהדרין מג ע"א מובא: "בערב הפסח תלאוהו לישו הנוצרי, והכרוז יוצא לפניו ארבעים יום קודם שהוא יוצא ליסקל על שכישיף והסית והדיח את ישראל". ושם סז ע"א, נאמר לגבי דינו של מסית "מביאין אותו לבית דין וסוקלין אותו, וכן עשו לבן סטרא בלוד, ותלאוהו בערב הפסח". ביארו בעלי התוספות חכמי אנגליה, סנהדרין שם: "פירוש בר (סטרא) [סטרא] – הוא ישו הנוצרי". וכן נאמר בפירוש הרמ"ה שם: "כן עשו לבן סטרא, יש"ו הרשע, בלוד, ותלאוהו בערב הפסח". אם כן, בן פנדירא – בן סטרא אינו אלא ישו הנוצרי, וכמסקנת רבי שמעון ב"ר צמח דוראן הרשב"ץ, "כי בן סטרא, הוא בן פנדירא, הוא ישו הנוצרי שדברו בו חכמים" (מגן אבות, ח"ב, סתירת אמונת הנוצרים, בתוך: אוצר ויכוחים, עמ' 121), וזהו "ישו הנוצרי שהזכיר בתלמוד" (קשת ומגן, דף ד ע"א).

כאמור, מבעילת הזנות של פנדירא נולד יש"ו, ואכן במקורות רבים נקרא אותו האיש: ישוע בן פנטרא, או: ישו בן פנדירא (ירושלמי עבודה זרה, פ"ב ה"ב, לפי הגירסה המובאת בתוספות ר"ד, עמ"ס עבודה זרה, דף כח ע"א; ספר תורת האדם להרמב"ן, אות ה; חידושי הריטב"א, מהד' מוסד הרב קוק עמ"ס עבודה זרה, דף כז ע"ב ד"ה לא ישא; חידושי הר"ן על עבודה זרה דף כח ע"א; חידושי תלמידי רבינו יונה עמ"ס עבודה זרה, דף כח ע"א ד"ה בכל; ארחות חיים לר"א מלוניל, הלכות עבודה זרה סי' ה; רשב"ץ, מגן אבות, ח"ב, סתירת אמונת הנוצרים, בתוך: אוצר ויכוחים עמ' 121); ישו פנדירא (ירושלמי שבת, פ"ד ה"ד, בגירסא המקורית; תוספתא חולין, דפוס וונציא רפ"ב, פ"ב ה"ו); ישו בן פנדירא (מדרש איכה, מהד' בובר, פרשה ה', ד"ה נפלה עטרת; מגלת המגלה לרבי אברהם בר חייא הנשיא, מהדו' ברלין תרפ"ד, עמ' 136; ספר הלכות גדולות, מהדו' ברלין תרמ"ח, עמ' 27; סידור רש"י, סי' ל"ז). משם זה התפתח כינוי הגנאי של אותו האיש בשפת היידיש: "יושקע פאנדריק" (רש"ה ראטענבערג, תולדות עם עולם, כרך שני, ברוקלין תשל"ג, עמ' תכ). בעניין זה, הובאו בספר גימטריאות לר"י החסיד, פרשת עקב אות ז, הגימטריות הבאות: "לא תביא תועבה אל ביתך והיית חרם" (דברים ז, כו), "בגימטריא [2069]: הנה ישו הממזר בן יוסף בן פנדירא ובן מרים מגדלאה דנשיא". ושם אות ט': "והיית חרם) כמוהו, שקץ תשקצנו תעב" (דברים ז, כו), "בגימטריא [1986] עה"כ: כישו ממזר בן יוסף פנדירא ובן מרים מגדלאה דנשיא".

19 חגיגה ד ע"ב: "רב ביבי בר אביי הוה שכיח גביה מלאך המות. אמר ליה לשלוחיה, זיל אייתי לי מרים מגדלא שיער נשיא. אזל אייתי ליה מרים מגדלא דרדקי. אמר ליה, אנא מרים מגדלא שיער נשיא אמרי לך". פירש רש"י: "אייתי לי מרים מגדלא נשיא, הרוג את מרים המקלעת שיער הנשים". ובתוס' שם ד"ה הוה שכיח: "מרים מגדלא נשיא בבית שני היה, דהיתה אמו של פלוני, כדאיתא בשבת".

20 רב ביבי היה בנו של אביי וחברו של רבא, דור חמישי לאמוראים.

21 תוספות שם ד"ה אמו מרים מגדלא נשיא: "הא דקאמר בפ"ק דחגיגה... משמע שהיתה בימי רב ביבי, מרים מגדלא נשיא אחרת היתה, אי נמי מלאך המות היה מספר לרב ביבי מעשה שאירע כבר מזמן גדול" (ע"פ חסרונות הש"ס). ועיין בגליון הש"ס לר"ע איגר, שם, תוס' ד"ה בן סטרא.

[ה] כדת משה וישראל: רצה בזה לפרש שמצאנו בספר הנצרי שהעתקה הוזה ממנו, כתב שם דברים הרבה בלשון לאטיין ובתוכם דברים הללו בלשון הקודש, וזה לשונו, הלא לא נתקדשה מרים לפפוס בביאה, רק בכסף, ודבר תורה ביאה קונה ואם כן ישוע²² מותר היה לבוא בקהל וכו', עיין שם.²³

22 לא נמנע החת"ס מלכתוב את שם אותו האיש במלואו: ישוע. שם זה נזכר ברמב"ם הלכות מלכים פ"א ה"ד; אגרת תימן לרמב"ם; ספר הרמזים לרבינו יואל, עה"ת, במדבר כג, יט; צמח דוד, ח"ב, אלף רביעי תשס"א, ועוד. יש המבארים על פי חכמי האמת, שנפש עשיו נתגלגלה בישוע הנוצרי, שאותיותיו הן אותיות שם עשיו במלואו. עיין ר"י אברבנאל, משמיע ישועה, המבשר השלישי, סוף נבואה ז'; פ"י אברבנאל לישעיה לה, י. אולם, לרוב היתה אצל היהודים הסתייגות כללית מהזכרת שמו המלא 'ישוע'. בספר התשבי לר"א בחור, ערך 'ישו', כתוב על כך: "אומרים הנוצרים שמישהם היה נקרא ישוע בצוואת מלאך גבריאל, שיושיע כל העולם מגיהנם... ולפי שהיהודים אינם מודים שהוא היה המושיע, לפיכך אינם רוצים לקראו ישוע, והפילו העין וקורין לו: ישו". הרשב"ץ, קשת ומגן, דף ד ע"א, הביא אף הוא טעם זה: "ישו הנוצרי שהזכיר בתלמוד... היה שמו ישוע, כמו שכתב הרמב"ם בהלכות תשובה ובהלכות מלכים. ואף על פי שבכל הש"ס לא נמצא אלא יש"ו – שמא בכוונה חסרו העי"ן כיון שלא הושיע את עצמו". כעין זה כתב הרשב"ץ במגן אבות, ח"ב, סתירת אמונת הנוצרים (אוצר ויכוחים, ניו יורק תרפ"ח, עמ' 120), לפיו בשם ישוע "חסרו רבותינו ז"ל העי"ן כיון שלא הושיע גם את עצמו". בכתב יד של פירוש רבינו אפרים ב"ר שמשון על התורה, מובא במהדור ירושלים תשנ"ג, ח"ב, עמ' רכג הע' ז, נאמר: "ישו על שם ראשי תיבות ימח שמו וזכרו, כי בתחילה קראו לו שמו 'ישוע' ומחסרין לו העי"ן".

עם הזמן נעלמה גם אצל הנוצרים האות עי"ן. עיין רשב"ץ שם. עמד על כך רי"א ממודינה, מגן וחרב, ירושלים תש"ך, עמ' 74-75: "שם העצם אשר לו, והוא ישוע, הנשאר בפיהם אחריו בהשמטת העין, ונשאר ישו... אכן ראה והפלא מהשגחת השם, שרצה שתלמידיו וכל המאמינים בו עד היום הסירו העין וקוראים ישו... למען ישאר לדורות זכרו 'בן אדם שאין לו תשועה', בחסרון העין... גם היהודים יוכלו לקרותו בלי עין... כי אין הוכחה משם זה ולא מזולתו, שבשביל כך היה ישו לא אלוך ולא משיח, לא מציל ולא מושיע". מדבריו משמע כי יהודים נמנעו מאזכור השם ישו אף בלא האות עי"ן, וכן מסר החות יאיר בתשובותיו (סי' א'), השגה י"ב): "המון עם מחזיקים לעון וחירוף הזכרת שם הנעבד, כמו שקורין עובדיו, וכן שם אמו, וראוי להניחם על מנהגם", זאת למרות ש"מכל מקום לפי האמת אין איסור כלל... אפילו בפה, כל שכן בכתב".

לעתים מציינים רבותינו את השם ישו בתוספת גרשיים, כדרכם בכתיבת שמות לועזיים, או כסימן של ראשי תיבות: יש"ו, כלומר, ימח שמו וזכרו. כך אף מפורש בדברי רבינו אפרים ב"ר שמשון, שם, עמ' רטו: "ארור האיש... בגימטריא ישו... ישו – נוטריקון: ימח שמו וזכרו". כמו כן נאמר בספר תולדות ישו הנוצרי – תם ומועד, ברסלאו תקפ"ד, עמ' 8: "שם יש"ו מורה: ימח שמו וזכרו".

23 חסר כאן המשך העתקת ההערה. כפי הנראה, רצה הסופר האנונימי למצוא היתר הלכתי לממזריות ישו, והוא קבע שמרים היתה מקודשת בכסף, היינו שהיא היתה רק ארוסה. אמנם נכון הוא שלפי המסופר ב'תולדות ישו הנוצרי', מהדורת אוצר ויכוחים, ניו יורק תרפ"ח; תם ומועד, ברסלאו תקפ"ד; היתה מרים ארוסה לאיש, ויוסף פנדירא רימה אותה כאילו הוא האיש וכך הסכימה שיבוא עליה. ברם, בחיבור זה של 'תולדות ישו' נאמר במפורש "היא היתה מרים קודם שנשאת מגדלת שער נשיא", והיא "נשואה כדת משה וישראל... ובעלה פפוס לא הניחה לצאת". היינו שהיא לא הייתה רק ארוסה אלא נשואה, ממילא אין כל בסיס לנסיון למצוא 'היתר' ליש"ו לבוא בקהל. אף אם מצד ההלכה אפשר ויש"ו לא היה ממזר, קבע הרמב"ם באגרת תימן, אגרות הרמב"ם, מהדור מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ד, עמ' קיט; מהדור י' שילת, ירושלים תשמ"ז, עמ' קכ: "ישוע הנוצרי שחיק עצמות, והוא היה מישראל שאף על פי שהיה אביו גוי ואמו ישראלית, העיקר בדינו, גוי ועבד הבא על בת ישראל הולד כשר, ואולם נקראהו ממזר, להפליג בהרפתו".

אודות ביאור ה'נתינה לגר' תיבת 'חפניו' (ויקרא טז, כב)

רבי נתן אדלר וספרו 'נתינה לגר'¹

ביום כ"ז אלול תק"ס נפטר רבי נתן אדלר 'הנשר הגדול' מפרנקפורט, ובנים לא היו לו. כעבור שנה וכמה חודשים, ביום כ"א טבת תקס"ב, נולד בן לקרוב משפחתו, רבי מרדכי אדלר אב"ד הנובר ב"ר יששכר בער אדלר מפרנקפורט, ויקרא שמו: נתן, הוא רבי נתן אדלר בעל 'נתינה לגר', אב"ד הנובר ולימים רבה של ממלכת בריטניה.

רנ"א נודע בחיבורו 'נתינה לגר' המתייחד בפירוש דברי התרגום וקירבתם אל דברי חז"ל. רנ"א הדגיש בספרו את גישתו לתרגום מתוך השקפה "כי אונקלוס תרגם את התורה ביתרון חכמה והכשר דעת... כי לא כאשר חשבו קצת המבקרים² כי התרגום הזה נעשה רק להדיוטות, כי באמת נעשה בין לחכמים בין להדיוטים... כלם ישמעו לקח ויתענגו יחד באהבת התורה".

בשנת תרי"א ביקר אצל רנ"א אורח מגרמניה, שפירסם לאחר מכן באחד העתונים כי התרשם שהחיבור מהוה תרומה חשובה להבנת האונקלוס, אולם הרב אדלר מחמת צניעותו מהסס מלפרסמו, ועתה בלונדון עם גבור עליו טרדות הצבור ועסקי הכלל הוא מנוע לגמרי מלהדפיסו.³ כך חיכה הביאור על אונקלוס למעלה מעשרים שנה נוספות עד שהגיע לדפוס. בסופו של דבר לקחו ילדיו על עצמם את הוצאות הדפסת הספר כמתנה ליום ההולדת השבעים של אביהם ואז יצא הספר לאור.⁴ כשנשלח הספר לבית הדפוס 'ראם' אשר בוויילנא, ראה אותו הרב בן ציון ברקוביץ וכתב לרנ"א כי חבורו מיותר, היות והוא כבר חיבר פירוש על תרגום אונקלוס. רנ"א ענה לו בענות חן, שעדיין יש חידושים ב'נתינה לגר'. וזה לשונו: "וזה שנים לא כבירים קבלתי ספריו הנחמדים, באיזה מקומות כונתי לדעתו, ובאיזה מקומות השגתי עליו וכו', והזכרתי שמו בכבוד וכו' ונפשי בטוחה שבן ציון יקרבן".⁵

פירושו על התורה 'נתינה לגר' נדפס לראשונה בחמשה חומשי תורה עם עשרה פירושים בהוצאת ראם, ווילנא תרל"ה, ועד לשנת ת"ש נדפס בשלושים מהדורות.⁶ משזכה סוף סוף פירוש 'נתינה לגר' לאור הדפוס, כתב רנ"א: "הן זה יותר משלשים שנה בעור הייתי עובד את עבודתי בעיר מולדתי בק"ק הנובר, וגם אחרי כן כאשר נקראתי הנה עיר רבתי עם ושרתי במדינות, הנה פקדתי לבקרים לרגעים

1 מתוך ביוגרפיה מקיפה על חייו של רבי נתן אדלר זצ"ל, מאת רב"ש המבורגר, הנמצא בשלבי עריכה.

2 כוונתו לבן דורו המשכיל האיטלקי שמואל דוד לוצאטו (שד"ל), שחיבר ביאור משלו על אונקלוס בשם 'אוהב גר' על בסיס התפיסה שהתרגום נועד לפשוטי העם, וכל הרחבה ופרפרזה של לשון התורה שנמצא בתרגום אין לה כל משמעות מלבד השאיפה לעשות את התרגום עממי יותר. כאמור רנ"א דחה גישה זו בתוקף.

3 Briefe aus London, Monatsschrift fuer Geschichte und Wissenschaft des Judenthums, Bd. 1, 1852, p. 58.

4 A' Schischa, Hermann Adler, Yeshiva Bahur, in: J. M. Shaftesley (ed.), Remember the days, pp. 276. (הע' 47).

5 שטיינשניידער, עיר ווילנא, חלק ראשון, ווילנא תר"ס, עמ' 262.

6 אשכול, אנציקלופדיה ישראלית, ח"א, עמ' 651.

בחנתי את דברי המתרגם הזה, ואף כי עתותי נתונות נתונות הן לעבודה לתורה ולתעודה, חבה יתרה היתה לי להשתעשע ולטייל במשעולג-ברם ה' צבאות הזה קצרות וארוכות, כי מלבד קדימתו בזמן, שהוא נכתב בימי התנאים הקדושים, הנה רוח ה' דבר בו בתורה הכתובה והמסורה, ובדעות רמות מזוקקות, צרופות וטהורות, וכיחוד בדור הזה, אשר בעו"ה עמודי הדת ירופפו, ואדני התורה שבעל פה יתפלצון, הנה התרגום הזה מורה לנו את הדרך אשר בה נלך, ומראה לנו כי שתי התורות תאמי צביה הנה זו עם זו".⁷

הרושם שביאור זה עשה על העולם התורני היה רב. רש"ר הירש שהיה בעצמו מגדולי מפרשי התורה בדורו, באתר ממכתביו אל חתנו ר' מיכאל לוי שהתגורר בלונדון, ביקש ממנו שבכואו לפני ר"נ אדלר, "שאל אותו בבקשה, למה את המילה 'זרע', למשל 'עשב מזריע זרע',⁸ מתרגם אונקלוס תמיד 'בר זרעה'? הלא יודע אני שהוא התעסק הרבה בתרגום, ואילו אני איני מצליח לבאר את הביטוי הזה".⁹ עוד בחיים חיותו ציטטו בני ארצות שונות מתוך הספר הזה, או תרגמו הימנו קטעים נבחרים.¹⁰ הרב נפתלי הלוי בספרו על הלכות כיבוד אב ואם, מצטט מתוך הספר מספר פעמים.¹¹ גם אחרי מותו נעזרו מחברים ביצירה גדולה זו. הרב אונדרוייזר בספרו "חומש אונדרוייזר"¹² נעזר בפירוש "נתינה לגר" עובדה שמצוינת לשבתו של המחבר במחקרים היסטוריים. כך גם ר' פנחס וולף נעזר ב"נתינה לגר" בפרושו "דיוקים על התורה".¹³ דיוקו של הנוסח של התרגום בחומש "נתינה לגר" נותן את האפשרות לחוקרים להשוות את התרגום עם נוסחאות עתיקות שנמצאו.¹⁴ על 'נתינה לגר' אף פורסם חיבור בשם 'לוית תן' מאת הרב בן ציון ברקוביץ מוילנא, אשר נדפס (וילנא תרל"ז) בהסכמתו של רנ"א.¹⁵ ספרו זה גרר שאלות מתכמים ורבנים בני דורו. רבי אליעזר ליפמן פרינץ שיגר לרנ"א מכתבים בהם כתב לו עד כמה הספר מצא תן בעיניו, ושואל אותו לגבי תרגומן של כמה מילים רנ"א מתזיר לרב פרינץ שני מכתבי תשובה בו הוא מסביר את דעתו.¹⁶

[אוצר החכמה]

7 הקדמה כוללת לנתינה לגר, עמ' 20.

8 בראשית א, יב.

9 מכתב בכת"י גרמנית באותיות עבריות, הנושא את התאריך: עש"ק כי תבא תרל"ח לפ"ק.

10 J. Dessauer, Der Juedische Humorist, Budapest [1880], p. 95

11 ר"נ הלוי, יורה דעה – הלכות כיבוד אב ואם, וויען תרמ"ד, עמ' נט, קלז ובהקדמה עמ' טו.

12 חומש אונדרוייזר הנו תרגום הולנדי לחמישה חומשי תורה עם תרגום וביאור של פירוש רש"י לתורה. לגבי תרגום אונקלוס השתמש המחבר, כפי שכתב במבוא, ב"נתינה לגר". ראה בספר "מחקרים על יהדות הולנד" בעריכת מכמן, כרך רביעי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 68.

13 ארנד, דיוקים על התורה – כרך דברים, המעיין, כרך י"ט גליון ד, תמוז תשל"ט, עמ' 43.

14 ראה במוריה, גליון קלט – קמא, חשון תשד"מ, מאמרו של ר"א שישא, שריד מתרגום אונקלוס לפרשת מקץ דפוס אינקובלי, עמ' כג. שם חוקר המחבר תרגום אונקלוס ישן ומשווה אותו לתרגום ב"נתינה לגר".

15 בתוך ספרו 'אבני ציון' (וילנא תרל"ז). בראש הספר הובא 'מכתב תהלה' ותשובות על ספרו מרנ"א (עמ' 8-2). וראה: שטיינשניידער, עיר ווילנא, חלק ראשון, ווילנא תר"ס, עמ' 262.

16 פרנס בדורו: התכתבות ר' אליעזר פרינץ עם חכמי דורו, בעריכת הרשקוביץ ובנדהיים, ירושלים תשנ"ב, עמ' 82-87. שם מופיעים מכתבי התשובה של רנ"א. המכתב הראשון עוסק בתרגום שם העיר 'באר שבע'. (כתב היד של מכתב זה מצולם שם בעמ' 83) המכתב השני עוסק בתרגומו של אונקלוס למילה 'ימים' לעומת תרגומו הרגיל למלה זו במונח 'עידן', בפרשת בא תרגם אונקלוס 'מימים ימימה' – מזמן לזמן".

'נתינה לגר' זכה להערכת גדולי הדורות הבאים וצוטט לא אחת בספריהם.¹⁷ רבי אי"ש קרליץ בעל 'תזון איש' בחר בתומש זה מכל תומשיו בשמעו מידי שבת את קריאת התורה. בין גברא לגברא היה מעיין ב'נתינה לגר'. חביבים היו עליו במיוחד דבריו לתרגום המילה 'שף' בשריפת עגל הזהב וטחינתו על ידי משה רבנו,¹⁸ עליו חזר פעמים אחדות באוזני שומעי לקחו.¹⁹ בשנותיו האחרונות אף היה קורא כל יום את התרגום עם פירוש 'נתינה לגר'.²⁰ בדור האחרון ציין רבי משה פיינשטיין בעל 'אגרות משה' את חשיבותו: "על תרגום אונקלוס מפורסם חיבורו של האב"ד דלונדון הרה"ג אדלער ז"ל, 'נתינה לגר', שאלו הרוצים לבאר דבריו, או שמוקשה להם איזה דבר בדברי התרגום אונקלוס, יוכלו לעיין בספרו".²¹ מסופר, כי בזמנו עשה ספר זה רושם רב על המשכילים. ואחד מן המשכילים, מו"ל במקצועו, ביקש מרנ"א לתרגמו לאנגלית, כדי להראות לאומות העולם את יפיו. השיב לו רנ"א: "מאד חביב עלי ה'נתינה לגר' אבל לא המכירה לנכרי".²²

רנ"א כיהן ברבנות אולדנבורג (תקפ"ט-תק"צ); ברבנות הנובר (תק"צ-תר"ה); ומיום ד' בתמוז תר"ה רבנות ממלכת בריטניה, עד לפטירתו בכ"ט טבת תר"נ, ימים אחדים לאחר שמלאו לו פ"ז שנים. זקן ושבע ימים ורב פעלים. פטירתו עשתה רושם גם על יהודי גרמניה, שביכו בדיוק שנה לפני כן את פטירתו של הג"ר שמשון רפאל הירש בכ"ז טבת תרמ"ט. משנפטר גם הג"ר מאיר להמאן שלושה חדשים אחר רבנו בכ"ד ניסן תר"ן, הספידו בלויה רבי אליעזר ליפמן פרינץ ואמר: "לשוני מגומגמת וכבדה מכדי להוציא מפי ששלושה צדיקים עזבו אותנו לאנחות בזמן קצר: הרב הירש זצ"ל מפרנקפורט, רבי נתן אדלר זצ"ל מלונדון, ועכשיו הרב מאיר להמן. האם פטירת שלושת הצדיקים האלו אינה קוראת אותנו לשוב לה' בתשובה שלימה בלב שלם?".²³

*

המכתב המתפרסם בזאת, נכתב ע"י רנ"א²⁴ כתשובה לרבי חנוך הכהן ארנטרוי (תרי"ד-כ"ח טבת תרפ"ז), אב"ד מינכן (תרמ"ו-תרפ"ז), בעל 'קומץ המנחה', אשר הקשה לו על מה שכתב בספרו (ויקרא טז, ב). המכתב נמצא בארכיונו של ר"ח ארנטרוי, כת"י ירושלים, בית הספרים הלאומי, arc.4*1806 מסמך מס' 3, תודתנו לבני משפחתו על סיועם, כמו גם להנהלת בית הספרים הנזכר.

כהקדמה למכתב מצוטט בזה הקטע הנידון מתוך פירוש נתינה לגר על התורה.

17 כגון בספרו של רבי ברוך הלוי עפשטיין, ברוך שאמר, תל אביב תשל"ט, עמ' תלב.

18 שמות לב, כ.

19 מפי תלמידו הרב דוד פרנקל זצ"ל.

20 ר"א הורביץ, ארחות רבינו בעל ה'קהילות יעקב', בני ברק תש"ן, עמ' קכג.

21 הסכמת הגר"מ פיינשטיין לספרו של הרב קלמן עזריאל פינסקי, נושא כלי יהונתן, ירושלים תש"מ.

22 שווארץ, דרך הנשר, גלאנטה תרפ"ח, עמ' י.

23 פרנס לדורו: התכתבות אליעזר פרינץ עם חכמי דורו, בעריכת ר"מ הרשקוביץ וא' בנדהיים, ירושלים תשנ"ב, עמ' 424.

24 על גבי נייר רשמי של משרד הרב הראשי - OFFICE OF THE CHIEF RABBI, 16, FINSBURY SQUARE, London, (לאחר תיבת 'לונדון', קו פנוי לכתיבת התאריך, ובסופו השנה העברית בספרות: 5644) (הספרה האחרונה בכתב-יד).

[אוצר החכמה]

ולקח מלא המחטה גחלי אש מעל המזבח מלפני ה' ומלא חפניו קטרת סמים דקה והביא מבית לפרכת (ויקרא טז, יב).
 "ומלא חפניו, ומלי חפנוהי,²⁵ תרגום, לשון רבים.²⁶ ועיין במסכת יומא (מ"ו מ"ז) וברמב"ם פרק ד' מהלכות עבודת יום הכיפורים הלכה א'²⁸ שדווקא ביד אחת,²⁹ ועיין מה שכתבתי בהקדמה כוללת,³⁰ והתיימה על המתרגם האשכנזי שתרגם 'ביידע האנדע פאלל',³¹ [=שתי ידיים מלאות] וביותר על בעל הכתב והקבלה"³² (נתינה לגר, ויקרא טז, יב).

[אוצר החכמה]

*

[ה'נתינה לגר'] ב"ה יום ב' דחנוכה לחרות לפ"ק³³חיים שלום וברכה להחכם השלם נר"ן³⁴

על שאלתו שאלת תורה להודיע למעכ"ת כוונתי בספרי בפרשת אחרי מות ט"ז י"ב שהחפינה היתה ביד אחת, אשיב: המעיין בתלמוד ירושלמי פרק ה' דיומא הלכה ב'³⁵ ובבלי ביומא מ"ז,

25 תרגום אונקלוס שם: "ויסב מלי מחתיתא גומרין דאישא מעלוי מדבחא מן קדם ה' ומלי חופנוהי קטרת בוסמין דקיין ויעיל מגיו לפרוכתא". וקרוב לכך בתרגום יונתן שם: "ויסב מלי מחתיתא גומרין לחשן דאישא מעילוי מדבחא מן קדם ה' ומלי חופנוי קטורת בוסמין כתישין ויעיל מן לגיו לפרגודא".

26 וכן הדגיש ר"א אבן עזרא, ויקרא טז, יב: "חפניו – שניהם". וכן במצודת ציון, משלי ל, ד: "בחפניו – עניינו מלא כפות הידים, כמו 'ומלא חפניו קטורת'".

27 יומא פ"ה מ"א; דף מז ע"א: "הוציאו לו את הכף ואת המחטה וחפן מלא חפניו ונתן לתוך הכף הגדול לפי גדלו והקטן לפי קטנו וכך היתה מדתה".

28 רמב"ם הלכות עבודת יום הכיפורים פרק ד הלכה א: "נוטל את המחטה וחותה בה אש מעל המזבח מן הסמוך למערב, שנאמר מעל המזבח מלפני ה', ויורד ומניחה על הרובד שבעזרה, ומוציאין לו את הכף וכלי מלא קטרת דקה מן הדקה, וחופן ממנה מלא חפניו לא מחוקות ולא גדושות אלא טפופות הגדול לפי גדלו והקטן לפי קוטנו ונותן לתוך הכף".

29 במקרא, במשנה וברמב"ם, נאמר: 'חפניו'. על כך נסוב הדיון שלפנינו אם הכוונה ליד אחת או לשני ידיים, ראה להלן בדברי רנ"א כיצד ביאר את המילה 'חפניו' בלשון יחיד.

30 חומש תורת א-להים – נתינה לגר, וילנא תרל"ד, כרך בראשית עמ' 20-4 (א.ה). לא מצאתי שם התייחסות לענין המילה 'חפניו'.

31 חומש נתיבות השלום, ברלין תקמ"ג (ספר ויקרא תורגם ע"י רה"ן). וכך הובא גם בתרגום אשכנזי, חומש דרך מסילה, מאת ר"ו היידנהיים ור"ד צירנדורפר, פיורדא תר"א, עמ' 120: "אונד זיינע האנדע פאלל".

32 במהדורה השנייה של הכתב והקבלה מרבי יעקב צבי מעקלענבורג, צורף גם "תרגום חדש בלשון אשכנז עפ"י הביאור הנזכר" (מאת רבי יונה קוסמאן, אב"ד פרידלנד) - ולתרגום זה כוונת רנ"א.

33 = כ"ו בכסלו תרמ"ד.

34 הוא רבי חנוך הכהן ארנטרובי.

35 שם בהלכה ב' לא נמצא ענין זה, ונראה שכוונתו למובא בהלכה א' שם: "חפנים מהו שיעשה ככלי שרת", וכן בהמשך הירושלמי: "בכל חפנים משערין או אין משערין אלא בחפניו", מילת 'חפנים' מובאת שם עוד כמה פעמים ורנ"א הסיק מכך שחפנים הוא ריבוי זוגי.

יראה שחז"ל (אשר המה היו בעלי הלשון כמ"ש הרמב"ם במס' תרומה³⁶) סברו כי חפנים רבוי זוגי על שם שני חלקי היד והוא פיסת יד.

ולכן אמרו,³⁷ מלא חפניו כדחפני אינשי, ופי' רש"י: חודה של פס היד למטה. וההבדל בין קמיצה לחפינה – קמיצה בג' אצבעות מתחיל מאצבע, וחפינה בכל היד כולה.³⁸ (וזה הוא בפסוק קהלת³⁹: "טוב מלא כף נחת ממלא חפנים עמל ורעות רוח", טעמו באשר החפנים יותר מהכף ממש עד כפל.

וכן אמרו חז"ל במדרש רבה בראשית פרשה ה',⁴⁰ לא דמי הוא דחפן להוא דקמץ האי דחפן תרי בהדי דקמץ וכו', וטעמם לא כמ"ש לכאורה שהחפינה בשתי ידיים, רק ביד האחת באשר החפינה כפולה מקמיצה).

ולכן אמרו חז"ל שהחפינה של בן קמחית היתה גדולה שממלאה ד' קבין,⁴¹ ובן גמלא שלא היתה רק כממלאה שני זתים,⁴² ולכן כל האבעיות שהביא הגמרא על קומצו [כמו לעשות מדה לחפינה⁴³ או בין הבינים⁴⁴ או ראשי אצבעות או ממטה למעלה⁴⁵], נפלו ג"כ על החפינה כי גם זאת רק ביד אחת.⁴⁶

ומ"ש הלא היא עבודה קשה שבמקדש,⁴⁷ טעמו כי גם אם היתה החפינה ביד אחת קשה מאד

אוצר החכמה

36 פירוש המשניות לרמב"ם תחילת מסכת תרומות: "אמרם בכל המשנה תרם ותורם ויתורם, בעלי הלשון האחרונים מקשין על זה, ואומרים כי השרש הרים ומרים וירים, וזו אינה קושיה אמיתית, כיון שעיקר כל לשון מן הלשונות הוא חוזר למה שמדברים בו בעלי אותו הלשון ומה שנשמע מהם, ואלו בעלי המשנה בלא ספק עבריים היו במקומם ר"ל בארץ ישראל ונשמע מהם לשון תרם ובו נשתמשו. הנה זו ראייה שהוא מקובל בלשון, ושזו המלה לשון מלשונות העבריים".

37 יומא מז ע"ב: "אמר רב פפא פשיטא לי מלא חפניו כדחפני אינשי".

38 בגמ' במסכת נזיר נ ע"ב, מובא: "מלא תרונך רקב, וכמה שיעורו, חזקיה אמר מלא פיסת היד, רבי יוחנן אמר מלא חפניו". וביאר רש"י שם: "תרונך, כף. מלא פיסת יד, בלא אצבעות. מלא חפניו, בהדי אצבעותיו".

39 ד, ח.

40 אות ז: "ויאמר ה' אל משה ואל אהרן קחו לכם, אמר רב הונא וכי חפנו של משה היתה מחזקת שמנה קמצים, אתמהא, לא דמי ההוא דחפן לההוא דקמץ ההוא דחפן תרי מההוא דקמץ, וכתב וזרקו משה, נמצאת חפנו של משה היתה מחזקת שמנה קמצים, אלא מכאן שהחזיק מועט את המרובה".

41 יומא מז ע"א: "אמרו עליו על רבי ישמעאל בן קמחית שהיה חופן ארבעת קבין במלוא חפניו".

42 ירושלמי יומא פ"ה ה"א: "ואין עושין מידה לחפניו ומשערין בכל חפנים הגדול לפי גודלו אפילו כבן קמחית שהיתה ידו מחזקת כארבעת קבין והקטן לפי קוטנו אפילו כבן גמלא שלא היתה ידו מחזקת אלא כשני זתים".

43 יומא שם: "תנו רבנן, בקמצו שלא יעשה מדה לקומץ. איבעיא להו, מהו שיעשה מדה לחפינה".

44 שם ע"ב: "אמר רבי יוחנן בעי רבי יהושע בן עוזא, בין הבינים של מלא קומצו מהו".

45 שם: "בעי רב פפא, קמץ בראשי אצבעותיו מהו, מלמטה למעלה מהו, מן הצדדין מהו, תיקו".

46 שם: "בעי רב פפא, בין הבינים של מלא חפניו מהו; חפן בראשי אצבעותיו מהו, מלמטה למעלה מהו, מן הצד מהו". ויש להעיר שהמשך שאלת רב פפא שם בגמרא היא: "חפן בזו ובזו וקרבן זו אצל זו מהו". משמע שמדובר בחפינת שתי ידיים, וצ"ב.

47 שם מט ע"ב: "כיצד הוא עושה, אוחז את הבזך בראש אצבעותיו, ויש אומרים בשיניו, ומעלה בגודלו עד שמגיע לבין אצילי ידיו, וחוזר ומחזירה לתוך חפניו, וצובר, כדי שיהא עשנה שוהה לבוא. ויש אומרים: מפזרה, כדי שיהא עשנה ממהרת לבוא. וזו היא עבודה קשה שבמקדש".

להביא הקטורת מפס ידו לתוך חפניו, עיין היטב ברש"י דף מ"ט ע"ב ד"ה כיצד,⁴⁸ גם הרמב"ם בהלכות עי"כ כתב יערה הקטרת בגודלו לתוך חפניו,⁴⁹ ולא כמ"ש מעכ"ת: לשני חפניו. ולא אאריך עוד.

ודע, מ"ש הרמב"ם בפירוש המשניות בתחלת יומא ד"ה מסרוהו⁵⁰ ובתחלת מנחות ד"ה אחת⁵¹ כי אין הדבר כן כלדעת האומר שהוא מן העבודות הקשות שבמקדש, אלא כמו שאמרו שם: מלא חפניו כדחפני אינשי. לענ"ד תמוה מאוד, איה דעת האומר שהחפינה אינה עבודה קשה? ומ"ש רב פפא כדחפני אינשי, היינו כאשר חופן האדם דבר בידו, וצע"ג.⁵²

ובברכת שמחת חנוכה שיעשה ה' עמנו נפלאות עד יעמד הכהן לאורים ולתומים,

הנני נאמן

הד"ש הק' נתן אדלר הכהן

44-25

[REDACTED]

48. זה לשון רש"י שם: "חפינה שניה שבפנים מן הבזך לתוך חפניו, אוחו את ראש הבזך בראשי אצבעותיו, לאחר שהניח את המחתה בארץ וידה של בזך כלפי בין זרועותיו, ומעלה בשני גודליו ומושך את ידה בגודליו לצד גופו מעט מעט עד שמגיע ראש ידה לבין אצילי ידיו, וראש הבזך מגיע לגובה פס ידו, וחוזר ומחזירה דרך צדה לתוך חפניו, וצוברה על הגחלים".

49 רמב"ם הלכות עבודת יום הכיפורים פרק ד הלכה א: ואוחז שפת הכף בראשי אצבעותיו או בשיניו ומערה הקטורת בגודלו לתוך חפניו עד שמחזירה למלא חפניו כשהיתה, וזו היא עבודה קשה שבמקדש".

50 פ"א מ"ה; דף יח ע"ב: "היו מוליכין אותו לעליית בית אבטינס ללמדו חפינת הקטורת וזה לדעת האומר שהוא מן העבודות הקשות שבמקדש, ועוד נבאר בתחילת מנחות כי אין הדבר כן, אלא כמו שאמרו לשם מלא חפניו כדחפני אינשי".

51 פ"א מ"ב: "והאמת בסדר הקמיצה והוא מה שלמדנו מן הגמרא מה שאמר מלא קומצו בדקמצי אינשי מלא חפניו כדחפני אינשי ונדחה דבר האומר שהוא מן העבודות הקשות ושיש בה קושי ושמירה מעלייתא".

52 כן הקשה הלחם משנה על רמב"ם הלכות עבודת יום הכיפורים פ"א ה"ז. ובמים חיים על הרמב"ם שם פ"א ה"ד, כתב שפשוט הוא שחזר בו הרמב"ם כאן ממה שכתב בפירוש המשניות, מכורח קושיית הלח"מ ורנ"א (הובא בספר הליקוטים רמב"ם מהדור' שבתי פרנקל, ועיין עוד בספר המפתח שם).

מילואים לשו"ת "דברי יוסף"

גר שמל ולא טבל, לעניין שמירת שבת | בדבר ההברה האשכנזית
והברת חז"ל | בספק ברכה אם יברך בלשון העמים | הקדמת
מוסף לשחרית כדי להתפלל עם הציבור | על דרך הביקורת
משה כתב ספר איוב | הערים יודקרת, דרוקרת, יוקרת ותוקרת

אוצר החכמה

הגאון ר' יהוסף שווארץ נולד בשנת תקס"ה בעיירה פלוס אשר במדינת באוואריה (גרמניה), לאביו רבי מנחם ב"ר יצחק שווארץ רב הקהילה. תחילה למד ר' יהוסף בבית המדרש למורים שבעיר קלוברג ואח"כ נסע לעיר ווירצבורג ללמוד בישיבתו של רבי אברהם בינג זצ"ל - לימים רבו המובהק. בישיבה זו למדו מופלגי הצורכים באשכנז, ביניהם: רבי יעקב עטלינגר בעל "ערוך לנר", רבי נתן אדלר בעל "נתינה לגר", רבי אליעזר ברגמן בעל "בהר יראה" וה'חכם' רבי יצחק ברנייס.

מגיל 20 החל לפקוד את האוניברסיטה המקומית, כמו עוד גדולי התלמידים בישיבת ווירצבורג, במשך חמש שנים. את הלילות הקדיש ר' שווארץ ללימוד תורה, ומזונו סופק לו על ידי משפחת רבה של ווירצבורג. רכישת השכלתו האקדמאית הייתה בעיקר במקצועות גאוגרפיה, אסטרונומיה ושפות. הקפיד ללמוד אצל חכמי העמים, והיה רגיל לומר: מוטב ללמוד אצל גוי, מאשר אצל אפיקורס יהודי. בתור סטודנט למדעי המזרח באוניברסיטה, בגיל 24, פרסם מפת ארץ ישראל בעברית ובלועזית, שעשתה רושם גודל וזכתה לכמה מהדורות תוך שנים ספורות.

ביום בדיקת תמץ של שנת תקצ"ג, לאחר שנה ומחצה רצופות תלאות (באוסטריה, הונגריה, איטליה וטורקיה), הופיע בארץ ישראל ועם בואו לירושלים נשא לאשה את מרת חיה רבקה, בת למשפחת הגביר ר' שמריהו לוריא ממוהילב. תושבי ירושלים הסתייגו מסגנון לבושו האירופאי, לכן, מספר ר' יהוסף, "ראיתי את עצמי אנוס בבואי לארץ להחליף את בגדי הגרמניים בבגדים תורכיים - ואילו עתה מתייחסים אליו בסבר פנים יפות".

מאז עלותו התמסר לתורת ארץ ישראל וערך מחקרים מקיפים בענייני הארץ, מצוותיה וגבולותיה, שמות עריה וכפריה, הריה וגבעותיה, נחליה ומעינותיה, טבעה ואקלימה, תולדותיה ודברי ימיה, עפ"י דברי חכמינו, עפ"י המחקר ועפ"י המציאות כפי שנגלתה לעיניו. תוצאות מחקריו, שעשאוהו ראשון לחוקרי ארץ ישראל בעת החדשה, פורסמו בספרו המפורסם "תבואות הארץ" שהוציא לאור בשנת תר"ה בדפוס ישראל בק, ובו מתבטאת בקיאותו העצומה בשני התלמודים ובמדרשי ההלכה והאגדה. לאחר כמה שנים זכה הספר לתרגומים באנגלית וגרמנית, והוכר כאחד הספרים המדעיים החשובים בתחומו.

בירושלים הצטרף כחבר מן המניין לישיבת המקובלים הספרדית הנודעה "בית אל", מאוחר יותר הרביץ תורה בבית מדרשו "עדות ביהוסף" שכביתו ברחוב חברון בשוק הבשמים שבין התומות, ורוב מתפלליו נמנו על עדת הספרדים. היה גבאי וממונה כולל הו"ד (הולנד-דייטשלנד) שגם נמנה בין מייסדיה, ובקיץ תר"ט יצא לאמריקה בחברת ר' צדוק הלוי, כשלוחא דרבנן.

הוא היה הראשון שהעמיק בחקירת זמני זריחת השמש ושקיעתה, שעל תצפיותיו ולוחותיו ועל